

“КООПЕРАТИВ” — НАШ ІДЕАЛ ЧИ НАШЕ ХУТОРЯНСТВО?

Якщо правда, що нове — добре забуте старе, то, мабуть, саме у провалах нашої пам'яті набирає штормової сили криза самоорганізації суспільства. Особливо щодо тих виробничо-господарських форм, коли й окремі елементи традиції, і навіть її цільні моделі, похапливо кинуті суспільством на милість історії у чергових громадянських катаклізмах, на якомусь етапі наче знічев'я випливають перед розгубленим людом — не помічною соломинкою в бурхливому морі, а справжнім рятівним кораблем.

Одразу зауважу: ці нотатки хоч і є результатом певної пошукової роботи, аж ніяк не претендують на вичерпність. Скоріше спроба прояснити загальні контури питання, що набули особливої суспільної ваги напередодні земельного ринку.

Шо ближче до останнього дня мораторію на купівлю-продаж сільгоспугідь, то гучніше з високих трибун лунають заклики до людей не поспішати продавати свої земельні паї.

І в цьому є неабиякий резон: з часом наші чорноземи лише зростатимуть в ціні. Натомість нема ясної відповіді на запитання, в який спосіб селянам, не очікуючи манни небесної, яку колись принесе подорожчання рідного паю, «прилаштувати» свою земельну власність без зволікань — так, аби від того і власники мали відчутний зиск, і земля не яловіла, та й село не вироджувалося. Альтернатива, яку сьогодні пропонують землевласникам, не вельми втішна: або самі мочіть чуби коло своєї ниви, або здавайте в оренду — зазвичай, тому, на кого вкаже рідний сільський голова. І це насправді нагадує старий як світ суто український примус: або круть-верть, або верть-круть.

Як на мене, саме час згадати мудрим сільським дядькам про кооперативи. Чи про асоційовані об'єднання власників паїв — в межах вулиці, сільського закутка чи й цілого села. Про таку добровільно згуртовану спілку, яка б сама вирішувала, що робити з об'єднаними паями: чи здавати їх в оренду і на яких умовах, чи збутися — і теж за якою ціною, чи, за прикладом метикуватих дідів і прадідів, створити свій сільськогосподарський кооператив, а то й кілька кооперативів певного профілю.

Це не відкриття «америк». Для нас це і є тим «забутим старим», яке нині сповна могло б стати потужним каталізатором економіко-соціального відродження українського села.

Наприкінці Другої світової війни, коли щойно звільнена від фашистів Україна нагадувала суцільну руїну, один з її синів Олександр Моргун, волею злої долі викинутий новою еміграційною хвилею на Захід, завершив розлогу книжку «Нарис промислової кооперації України». Активний фундатор українського кооперативного відродження 20-х років минулого століття, колишній відповідальний працівник низки урядових установ, людина аналітичного розуму, Моргун розпочинає свій дослідницький труд аргументом, ніби зумисне сформульованим для нашої сьогочасної неминучості земельного ринку. «З певністю можна твердити, що в процесі господарського відродження, особливо в початковому періоді, якнайважливішу роль повинна відігравати дрібна промисловість і що найбільш успішно виконуватиме вона користе для народного господарства призначення, коли стане використовувати в різних комбінуваннях кооперативні форми й установи». (Моргун Олександр, *Нариси історії промислової кооперації України*: Мюнхен, 1966, с.8).



Далі ще не раз послуговуватимуся матеріалом книжки і для характеристики стану та тенденцій кооперативного руху в українському селі, і, власне, тому, що погляди О.Моргуна концептуально близькі нинішньому етапові формування господарського механізму аграрного сектора. А тим часом спробую бо- дай схематично означити вік української кооперації.

Більшість дослідників називають «хресним батьком» кооперації капіталізм сорокових років позаминулого століття, а родовід її виводять здебільшого з Франції. Враження, ніби добра частина наших науковців, які досліджують цю сферу, ніяк не виїде зі стану ідеологічного гіпнозу, насадженого класиками з Марксової орбіти — тим-таки видатним вченим і політичним діячем Михайлом Туган-Барановським. У відомій праці «Соціальні основи кооперації» Михайло Іванович визначає початки літочислення кооперативного руху комуністичними утопічними експериментами Оуена, відтак приходять до парадоксального, хоч і не позбавленого ефектності висновку: «На противагу «природному» процесу розвитку капіталізму кооперацію було створено «штучно». Вона мала своїх духовних батьків і з'явилася в результаті впливу на капіталістичне суспільство соціалістичного ідеалу». (Туган-Барановський М.И., *Социальные основы кооперации: М., 1989, с. 47*).

Діалектика кооперативного руху, за Туган-Барановським, невіддільна від Марксової теорії класів і класової боротьби та змін суспільно-економічних формацій. Але є в цьому класично-матеріалістичному аналізі щось від чистого ідеалізму: з таким успіхом можна стверджувати, що до відкриття Галілеєм закону обертання Землі навколо своєї осі наша планета мирно і незрушно покоїлася на міфічних слонах чи черепахах.

Зумисне обмежую часові глибини пошуків Київською Руссю — колискою української державності. Хоча добре усвідомлюю, що показні, характерні ознаки «артільності», кооперування неважко знайти в господарській діяльності українців «переддержавної пори». Однак, вочевидь, саме в часи розквіту Київської великокняжої держави формуються перші організаційно цілісні спеціалізовані об'єднання працівників, що діяли на пайових засадах. Спершу — в так званих княжих земельних волостях, а починаючи з XI століття — в ремісничих містах. У Вишгороді, скажімо, діяло об'єднання городників, у Києві — теслів, а ще — «ізвозників», що переправляло дерево з пристані... Формування об'єднань відбувається одночасно з деталізацією та спеціалізацією ремесел: академік Борис Рибаків нарахував на ту пору понад 60 видів господарської діяльності.

У XV-XVII століттях уже працювали ремісничі спеціалізовані цехи, які загалом об'єднували майстрів 270 спеціальностей і мали завданням охороняти

інтереси кожного ремесла та утримувати його на високому професійному рівні. Часто ці об'єднання, замикаючись у корпоративному колі, проводили протекціоністську політику, самоізолювалися від широкої продуктивної верстви і, як пише історик Іван Крип'якевич, «вели боротьбу з сільськими майстрами, називаючи їх «партачами»».

Масовість цехів, характерна для України князівської та після-князівської доби, була об'єктивним наслідком традиційного національного територіально-господарського устрою. Географічне розташування українських земель, природні багатства, що надто часто притягували звідусіль ласих до чужого зайд, — усе вимагало внутрішньої організації, яку не завжди забезпечувала держава. Отож, як влучно висловилася історик Олександра Єфименко, таку організацію треба було «добувати із себе». Так у XIV столітті виникають сімейні общини у їх етнонаціональних формах: «дворища» і «сябрини».

Дворища, поширені переважно у Правобережній Україні, мали вигляд об'єднань кількох селянських господарств, що належали близьким родичам (чим не прародич нинішніх фермерських господарств! — В.Я.). Згодом до них приєднувалися на рівноправних засадах і сторонні особи — так звані *потужники*, *поплічники* та ін. Дворище охоплювало орні землі, ліси, пасовиська, мисливські та рибальські в'гддя, борти тощо. Суб'єкти, наголошує О.Єфименко, «господарували спільно, проводячи розподіл продукту пропорційно до частки обробленої землі — таке дворище, звісно, забезпечувало землеробську незалежність і добробут».

На Поліссі, Стародубщині, Чернігівщині, частково Київщині подібні форми кооперативного об'єднання мали назву «сябрини» (від давньоруського слова «сябр» — співвласник, співучасник). Це були спілки малих сімей, яких, крім кривності, єднали територіально спільне мешкання, залишки колективної власності на сільськогосподарські угіддя, взаємодопомога. Кожен із сябрів мав право не на конкретну ділянку землі, а лише на певну її частку — пай. Сябрини, до слова, поширювалися і на інші види діяльності: млини, рудні тощо.

Дворища і сябрини лягли в основу господарського устрою Козацької республіки. Навіть суто військовий промисел козаків, навколо якого традиційно зосереджувалася увага народу, був наближеним до історично вкорінених форм господарювання. «Вирушаючи в кожний похід, — пише найавторитетніший знавець «запорозьких вольностей» Дмитро Яворницький, — запорізькі козаки давали присягу перед святим Євангелієм, що кожен з них нічого не приховає з воєнної здобичі, а все здобуте добро доставить в курінь для поділу між усім товариством... За звичаєм крашу частину здобичі козаки віддавали на церкву, а решту паювали між собою». (Яворницький Д.І., *Історія запорізьких козаків: Львів, 1990, т. 1, с. 285*).

Але військова іпостась, якою б історично значущою не була, у повсякденному житті козацтва поступалася виробничо-трудовій. Навіть у Січі, наголошує сучасний дослідник доби Козацької республіки, перебував лише військовий гарнізон, тоді як основна маса козаків жила в передмістях і паланках, займалася трудовою діяльністю і за відповідним сигналом стікалася до Січі.

Виробничо-промислова діяльність козаків — скотарство, хліборобство, рибальство, перевізництво, інші ремесла — мала форми пайових об'єднань. На цьому наголошували ще очевидці. В цікавій розвідці «*О бывших промыслах Запорожских Казаков и наипаче рыбном*», виданій, очевидно, на межі XVI і XVII століть (примірник, що зберігається у відділі рідкісних видань Національної бібліотеки ім. В.Вернадського, титульної сторінки, на жаль, не має) російський вчений і мандрівник В.Зуєв не приховує захоплення, спостерігаючи за чіткою роботою однієї з таких риболовецьких артілей: «Нельзя не дивится, с каким проворством все сия упражнениа чинятся: один очищает от чешуи и подают другому для потрошения, сей кидает третьему для распластания, а четвертый карбует или надрезывает на боках и отбрасывает в ту или другую кучу». Артільно-пайові форми рибного промислу козацтва детально описав і Д.Яворницький.

На ту пору розквітає в Україні ще один специфічно національний різновид артільного кооперативного об'єднання — чумацтво. Зароджене, вочевидь, значно раніше від появи низових козаків, стало воно зародком українського купецтва. На Запорожжі, стверджує Д.Яворницький, чумаки, як торговці і промисловики, утворювали між собою «артілі» на засадах повної асоціації чи товариства.

Таким чином, завдогдо до появи у Франції «Товариств сільських господарів для придбання і збуту продуктів», від яких офіційно прийнято вести літочислення «кооперації у вузькому значенні слова» і кооперативного руху, на наших теренах вже стабільно й успішно функціонували достоту численні за формою і напрямками роботи аграрні, промислові і непромислові об'єднання кооперативного кшталту. Причому — у найприроднішому вигляді, який згодом, кількома сторіччями пізніше, в епоху «класичної кооперації», виведуть в окремий тип кооперативної спілки: союзи, що визначали відносини своїх членів звичаєм (виробничі, споживчі артілі).

* * *

Ідея, що живе в народі не одне століття, незважаючи на творною клітиною його менталітету, важливим чинником — якщо не рушієм — його поступу. Саме цим генетичним кодом нації, який оберігав і примножував традиції господарювання, можна пояснити розмах кооперативного руху на території України до Жовтневого більшовицького перевороту, в період ленінського НЕПу чи в часи польської окупації Західної України. До 1917 року українські міста і села набули неабиякої потуги кооперативного господарювання — що вигідно вирізняла «малоросійські губернії» на загальному економічному тлі Російської імперії. На 1 січня 1915 року лишень в Полтавській губернії, скажімо, діяло 380 сільськогосподарських, 410 — споживчих, 311 кредитних та ощадно-позичкових товариств, які об'єднували 241 тисячу осіб.

До захоплення влади більшовиками у Росії діяло близько 41,2 тисячі кооперативів, об'єднаних у 9 основних видів: кредитні кооперативи, споживчі, домобудівні, закупівельні, збутові, переробні товариства, виробничі, виробничо-підсобні та трудові артілі.

За радянської влади поступово набирає сили державна експансія у сфері кооперативного руху — звісно, виходячи передовсім з догм ідеологічно деформованого «марксизму». Ленінська ідеологема про перевагу споживчої кооперації лягла в основу утворення 1919 року так званої інтегральної кооперації, яка поступово об'єднала і поглинула під крилом споживчої кооперації усі інші види кооперативних утворень. Так крок за кроком кооперативний рух вироджується у господарський придаток до ідеології та політики більшовизму. Йде адміністративна сепарація форм кооперативів; на початку 1924 року кооперація в Українській Соціалістичній Радянській Республіці вже звузилася до чотирьох господарських типів:

виробничо-промислові артілі, що об'єднували членів для спільного виробництва за обов'язкової умови усупільнення засобів виробництва. Особливо поширилися в галузі декоративно-прикладного мистецтва, почасти — в сільському господарстві;

трудоі артілі — об'єднання членів для спільної організації промислових підприємств (голярні, пральні, фото, ідальні), або допоміжні до виробничо-промислових артілей (ремонтно-транспортні підприємства);

кустарно-промислові кредитні товариства об'єднували кустарів і ремісників-одноосібників, надомників для постачання їх сировиною, матеріалами, для організації збуту і кредитування;

складово-сировинні товариства мали подібні функції, крім кредитової.

Але навіть у таких жорстких умовах державної регламентації кооперативний рух України був за динамікою зростання провідним в Радянському Союзі. Якщо у 1921 р. в РСФРР діяло 21200 сільгоспокооперативів, а в УСРР — 2507, тобто у 8 разів менше, то в 1926 р. в УСРР їх було уже менше в 3 рази, аніж в РСФРР, хоча без врахування кредитних товариств ця

різниця ще більше скорочується. (*Історія українського селянства: К., 2006, т. II, с. 70*). На думку О. Моргуна, «головна «таємниця» надзвичайного успіху виробничої кооперації України — суб'єктивного порядку, властива добам різкого переходу від звичайного, традиційного громадсько-економічно ладу до нового, незвичайного та чужого» (*Моргун Олександр, Нарис історії промислової кооперації України, с. 72*). Утім, академічна «Історія українського селянства», аналізуючи розвиток сільської кооперації в 20-х роках минулого століття, висловлюється ясніше й однозначніше: «Кооперативна система за короткий відтинок часу набула широкого розмаху, засвідчуючи в такий спосіб про перевагу самодіяльних організаційно-господарських форм над підневільно-директивними». (*Згадана праця, т. II, с. 71*).

Показовим щодо значущості кооперативного руху на українських землях є аналіз діяльності розмаїтих форм кооперативних об'єднань у Західній Україні 20-х — 30-х років минулого століття, під польською окупацією. Як свідчить авторитетний польський дослідник С. Стемпень, у 30-х роках серед польських економістів і політиків панувало переконання, що українська кооперація краща за польську, а то й найдинамічніша в Європі. Інший науковець М. Фелінські стверджує, що швидке зростання і взірцева організація поставили український кооперативний рух на чолі кооперації в тогочасній Польщі.

Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК), що об'єднав потужні кооперативні органі-

зації (Центросоюз, «Народні торгівлі», Маслосоюз, Центробанк), налічував у 1938 році 3194 кооперативи, в яких працювало 581 тисяча осіб. Для прикладу: продукція Маслосоюзу мала величезний попит не лише в Польщі, а й у Німеччині та Великобританії. Річний обіг у системі Центробанку, скажімо 1939 року, перевищив 70 млн злотих. В. Гоцький, який опублікував ці дані в лондонському часописі «Визвольний шлях», резюмує: «Серед українського суспільства (Польщі — В.Я.) ширився погляд, що коли все господарське життя охопити мережею кооперативів, то нарід стане самовистачальним, здобуде економічну незалежність».

На початках минулого століття М. Туган-Барановський закликав співвітчизників сміливо йти далі — до «кооперативного ідеалу»: «Суспільство має до кінця перетворитися у добровільний союз вільних людей — стати наскрізь вільним кооперативом».

Голос нашого вченого почув лише Захід: цивілізований світ давно й успішно втілює цю модель. Творячи для себе той «рай земний», до якого нині так рвуться мільйони українських заробітчан. Знедолені і зневірені власники найбагатших в Європі українських чорноземів масовано втікають од цього дару Божого, як од пропасниці.

В очікуванні вирівнювання цінових параметрів української та західноєвропейської ниви можна втратити десятиліття і зрештою лишитися біля розбитого корита. Одинакам побороти неминучу організовану ринкову спекуляцію буде важко — один тут точно не воїн.

Відтак у селах варто створювати кооперативи, спілки або асоціації землевласників, щоб гуртом найефективніше розпоряджатися об'єднаними паями — шукати таких орендарів, які б повсякчас уміли утримувати ниви високоурожайними, які б дбали про здорове довкілля. Думається, що об'єднавши земельні наділи, пайовики значно виграшніше зможуть їх реалізувати на ринку оренди чи продажу. Якщо розмірковувати далі, то, наприклад, юридично оформлена асоціація землевласників зможе дозволити собі найняти розпорядливого і господарливого менеджера, який запропонує той-таки бізнес-

план кооперування, визначить можливі джерела кредитування, напрями розвитку та розрахункові терміни виходу на рентабельне виробництво. Чекати «манни небесної» не варто: до берега рідко прибиває скарб — значно частіше непотріб.

Вкрай важливо, аби такі асоціації знайшли підтримку передовсім сільських, селищних та районних депутатів, керівників органів державної влади на місцях, громадських організацій сільгосптоваровиробників. І не на словах, а на ділі отримували юридичні консультації, організаційну допомогу в оформленні необхідних установчих документів тощо.

Вибір для майбутньої моделі спільного господарювання земельних пайовиків є. Спільними зусиллями — політиків, державних діячів, науковців, практиків — її можна створити досить таки вдосконаленою.

Валерій ЯСИНОВСЬКИЙ